

TÜDŐS S. KINGA

FELTÁMASZTHATÓ ÉLETDOKUMENTUMOK

Conscriptiók, inventárok, urbáriumok az erdélyi fejedelmek korából

Bár írásunkban a bemutatott források tudományosan felhasználható jellegét hangsúlyozzuk, ez nem jelenti azt, hogy e forráscsoport kizárólag a szakemberek számára értékes. A laikus érdeklődő is „időutazást” tehet egy-egy hajdanában büszke kastély rég kiürült lakóhelyiségeinek dűledező falai között, ahol a régmúlt időkben nemegyszer került sor éles vitákra a haza sorsáról. Igaz, a mára már elhagyott udvarházak, otthonok, romokban heverő ajtók küszöbeit „átlépve” az olvasót nem várja a házigazda díszesen terített asztallal. Ennek ellenére mégis otthonra találhat, hiszen nyitva áll előtte a kastélynak minden zuga: az „úr házatól” a cselédszobáig, a pincéig, kamráig. S ki tudná megállni, hogy ilyen környezetben képzeletében ne jelenjen meg egy-egy velencei zöld gránát mentében öltözött, fején nyusztcsüveggel egykori nagyjaink közül a házigazda, aki a bársonnyal borított kardját derekára kötve épp az országgyűlésre indul. Mert a veszedelem elől védeni kellett az otthon melegét. S ökegyelme jól tudta, míg van tisztá forrás, abból erő is fakad.

■ Ezek a kincstári vagy az írásbeliséget ritkábban használó erdélyi várak, kastélyok, udvarházak urainak gazdaságát felmérő összeírások az élet egy-egy sarkalatos fordulópontján készültek. Írhatták/kelethették a vármegyék valamelyikében vagy a határszéli birtok falvak egyikében, általában a földbirtokos, a kis- és főnemes rendelkezésére, de bizonyos esetekben – például tulajdonosváltáskor, örökösödés, birtokelkobzás vagy más birtokjogi perek alkalmával – azt a kincstár is elrendelhetette.

A zömében a világi emlékekre korlátozott összeírások többségében részletesen felsorolták a birtok központját képező otthonok helyiségeit, a lakóterek berendezéseit, az élet fenntartását biztosító konyha, kamra, pince leírását, az udvarok, kertek kinézetét, a hozzá tartozó szántóföldek, legelők, erdők és rétek, a halastavak, malmok és malomházak – esetenként műhelyek, bányák – meglétét és állapotát, valamint a birtokon szolgáló jobbágy- és szolganépet állatállományukkal együtt.

E sajtóságos okiratgyűjtemény ezáltal vált ma már nélkülözhetetlen segédeszközzé a művelődés-, művészet-, az építészettörténet, a mezőgazdaság-történet, a népi kultúra megismerésének éppúgy, mint a társadalmi demográfia tanulmá-

nyozásának. Információs értéke tovább bővíthető a szóban forgó földbirtokok igazgatásáról szóló feljegyzésekkel, gazdasztizti utasításokkal, számadásokkal, alkalmi kimutatásokkal (extractus), valamint különböző természetű feljegyzésekkel (memoriale), szegődményekkel (conventiones), naplókkal (diarium), amelyek alapján a hajdani feudális életforma számos kérdése-válasza fogalmazható meg.

Az okleveles anyag sajátosságához érdemes még hozzáfűzni, hogy nem a szemlélődést, a szépséget értékelő-minősítő közvetlen élmény tolmácsolására voltak hivatva. Az összeírást végző „deákos emberek”, a *conscriptorok* jól körülhatárolt szabályokhoz alkalmazkodtak. Ők nem voltak emlékirók, elbeszélők, naplói-írók. A látottak szépségét nem levélpapírra rótták, hogy annak élményét szeretteikkel megosszák. Hivataltból, rendelésre cselekedtek. Ennek ellenére mégis akadtak közöttük néhányan, akik – a reneszánsz kor emberének művészet/műalkotás iránti szellemiségéhez híven –, szépet érzékelő, értékelő megjegyzéseiket nem rejtették soraik mögé.

A feljegyzések készítői nem gondolták, hogy évszázadok múltán nekik köszönhetően ismét feltámadhat az élet a várakban,

a kastélyokban, az udvarházakban. Leírásuk alapján az utókor újfent számba vehet minden lakószobát és konyhát, fontossá válhat minden fiókos asztal, falba épített almárium, festett mennyezet. Jelentőséggel bír majd a pincékben, kamrákban tárolt élelmiszerek jegyzéke, a csűrökben, színekben őrzött, felsorolt egyek-mások.

Bár ezek az irományok gazdaság szempontú megfontolásból készültek, a mai ember számára tartalmuk átértékelődik. Adatszolgálóivá váltak a régi rendi társadalom hétköznapi történetírásának – várak, kastélyok, udvarházak művelődéstörténetének. A conscriptiók, inventárok, urbáriumok információs értékének felhasználása – a 19. század második felének előzményei nyomán – a 20. században újabb lendületet vett az erdélyi történetírásban. Előszörban a Jakó Zsigmond, Makkai László, David Prodan, B. Nagy Margit által készített tudományos igényű és nagyobb lélegzetű, módszeres összefoglalókra gondolunk. Tanulmányaik értékét tovább növelte, hogy azokhoz számos korabeli szöveget vagy szövegrészt is mellékeltek.¹ E kutatások zöme elsősorban a vármegyékre vonatkozik, Székelyföldön készült összeírásokról viszont alig találunk bennük utalást.²

A birtokos rendeletére készített összeírást – a *conscriptiót* gyakran csak *inventárnak* nevezve – a szolgálatában álló gazdatiszt vagy az udvarbíró (*provisor*), esetenként a számtartó (*racionista*) végezte. A helyszínre kiszállva végigjárta a lakóépületeket, a gazdasági udvart, megvizsgálta a birtokhoz tartozó földeket és a földhasználat rendjét, majd a látottakat írásba foglalta. Előbb piszkozat formájában az ún. „*prima vistát*” készítette el, majd átmásolva, a jegyzéket letisztáztva, aláírásával és pecsétjével hitelesítve adta át urának.

A kincstár rendelkezése készítette összeírást, az ún. „*törvényes conscriptiót*” a hivatalból kiküldött ember, a „*kamarai személy*” annak rendje s módja szerint állította össze. A szóban forgó birtok, épület, stb. településen belüli elhelyezkedésének pontos leírásával, általában az égtájolás megállapításával kezdte. Ezt követte a szomszédok pontos megjelölése, megnevezése.

Erdély első Bécsbe kihelyezett vicekancellárjának, gróf Kálnoki Sámuelnek a rendelkezésére 1698. február 18. és március 27. között készült összeírás a miklósvári kastélyról. A conscriptor így kezdte leírását: „...*Udvarháza vagyon Miklosvár székben, Miklosvár nevű faluban, egy felől az*

megh irt falu mezein és Dél felől az megh nevezett Udvarházhoz való Tó szomszéd-ságaiban, melly Udvarháznak nap nyugot felől vagyon egy fenn álló Galambugos Kapu lába, Kapu nélkül.”³

Az összeírások szövegszerkezete évszázadok során sem változott. Kálnoki József⁴ bölöni (Háromszék) nemesi kúriáját 1716-ban is hasonló szempontok alapján mérték fel: az udvarház „*vagyon a falunak felső végin in vicinum alol Farkas György, felül a Mohos kert*”.⁵ 1807-ben, amikor a királyi tábla megbízott emberei az oltszemi Mikó-kastély conscriptióját állították össze, a bevezetőben itt is előbb a szomszédokról szólnak: „*Vagyon itten Oltszemen az Exponens Gróff Urfi ő Nagyságának udvarház helye [amely] szomszédoltatik [...] egy felől az ország és falu közönséges útjával, másfelől egy darabjában az Olt vizével – valamint [...] az ő nagysága szolgáló embereinek lak telkeikkel [következik három szolgáló nevének felsorolása]*”.⁶

Az összeírásokban ezután következik az udvarház, a kastély, esetenként a vár bejárati részének a leírása, majd folytatódik a lakóépület, a „*nemes udvarház*” számbavételével. Az összeíró végigjárta a ház lakóhelyiségeit, a hozzá tartozó, a szükségleteket kielégítő és szolgáló mellékhelyiségeket: a konyhát, kamarát, pincét, sütőházat stb. A kaputól az udvar jobb oldalán emelkedő „*szegélet ház*”, azaz szoba után a „*palota*”, majd a „*bolt*” (bolthajtásos szoba) következett. Onnan a „*mellette lévő ház*”, a „*végso ház*”, aztán a „*régi Bolt*”, ahonnan végül az alsó szinten sorakozó házakba, „*kamorrákba*” és a pincékbe jutott.

A lakóhelyiségek leírása a maguk eredetiségében tárja elénk, sorjázza a hajdani élettereket. Évszázadok távolából így nemegyszer épp ezek alapján tisztázódhat egy-egy vár, kastély vagy udvarház épületénél történt munkálatok időbelisége, stílusa, nagysága, betöltött funkciója. Szerencsésebb esetben előfordulhatott, hogy egy-egy épületről rövid idő múltán újabb összeírást készítettek, így az időközben történt átalakítási munkálatokat folyamatukban is megismerhetjük. Példa erre a Marosvásárhelytől nem messze, a Maros partján fekvő Gernyeszeg⁷ ma már teljesen átépített kastélya, amelyről csaknem két egymást követő időszakban készült összeírás.

1675-ben, amikor az épület a korabeli Erdély történetének egyik meghatározó alakjaként számon tartott Teleki Mihály

kancellár tulajdonába került, megrongálódott állapota miatt részbeni átépítésre szorult. A kastély építéstörténete korábban csak nagy vonalakban volt ismeretes. Am az időközben előkerült 1685. évi, majd az 1689. évi, tehát egymást rövid időn belül követő inventáriumok összehasonlítása alapján lehetőség nyílt a történetek nyomon követésére. Az építés menetéről többek között azt is megtudjuk, hogy míg pl. az 1685. évi összeírásban a várkastély délkeleti szögletén egy „*hat szegre Boronábul rótt ja Bástyá állott*”, addig a négy évvel későbbi conscriptióban már egy úgynevezett „*Veres Bástyáról*” számoltak be. Ennek alapján világos, hogy ez az épületrész 1685 után készült el, és 1689-re már készen állott. A két különböző időpontban keletkezett összeírásból még más, főleg az épület keleti szárnyán történt változásokról is tudomást szerezhetünk.

Az épületleírások révén csaknem minden erdélyi kastély, udvarház vagy vár rekonstruálható. Így történt ez a gyergyószárhegyi (Csík-Gyergyó-Kászonszék) Lázár-kastély reneszánsz kori formájának restaurálásakor is, amikor azt egy, a 18. században készített összeírás alapján állították helyre az 1960-as, 1970-es években. Hasonló segítséget nyújtott a restaurálási munkálatokhoz a miklósvári reneszánsz kastély 1698. évi s az ugyancsak Kálnoki Sámuel tulajdonát képező kőröspataki udvarház leírása is, amelyeknél az újjáépítési munkálatok napjainkban is folynak épp ezek alapján.⁸

Az összeírók egy-egy „*nemesi kúriát*” hol várkastélynak, hol pedig kastélynak vagy egyszerűen udvarháznak tituláltak. Mentségükre szolgál, hogy az udvarház és kastély megkülönböztetése az erdélyi összeírásokban leginkább a 17. század eleje-középe tájától vált használatossá. Az ismérvek, amelyek alapján az épületeket egyik vagy másik típushoz sorolhatták volna, még nem váltak világossá. Alapjában véve ma is egyedi elbírálás szükséges a megnevezések értékelésekor, hiszen a helyi társadalmi és gazdasági viszonyok, sőt földrajzi adottságok függvényében az épületek rendeltetése hasonló volt ugyan, de formai sajátosságait tekintve számos változatban jöttek létre.

Említettük, hogy az összeírók között akadt olyan is, aki a mai olvasót részletes, színes leírásokkal „ajándékozta” meg. A kilyéni (Háromszék) Székely-kúria⁹ írnoke egyike ezeknek a „szép szavú” összeírók-

nak. Ő az, aki a „*Nagy Kőházban*” lévő asztal terítőjéről azt is megjegyezte, hogy az egy „*új nyomtatott Szattyán bőr*”. A „*Belső Kőház*”-ban lévő asztal pedig „*szép, új veres szarvasbőrrel fedett*”. Az „*Asszony háza*”-ban a hat, vörös bőrrel behúzott töltött szék egy esztergályozott lábakra csinált, fekete viasz vászonnal bevont asztal körül sorakozott.¹⁰

Hasonló érzékkel járta és írta össze a geryeszegi kastélyt Sípos Mihály megbízott. Ízelítőként a leírtakból: a Nagy-asszony Veér Judit lakóhelyiségében az ún. „*Második ház*” falait 19 skarlát szőnyeg díszítette, itt-ott 20 különböző méretű rámás képekkel. A fekete virágokkal festett rövid fogasokon üvegekupák, csészék, kancsók, víznek való lapos üvegek függtek. Az asszony ágya újonnan csinált, metszett, tarkásan festett, aranyos, fapolcos, amely felett – az 1685. évi összeírás szerint – a gerendába szegezve egy vasrudon egy vaskarika volt felerősítve, amelyet „*erőtleniségének gyámolítására*” készítettek.¹¹ A díszes ágy két oldalán négyszögű asztalok. A berendezés tartozéka volt még a zöld posztóval borított hosszú asztal, egy fehér és három zöld karosszék. A sarokban virágos, zöld mázas kályhákból rakott magas kemence „*teteje kívül apróbb, de a fal felől való résziben magas tábla csipkével megcsipkézve*”.

Az 1698. évi összeíró, akit Kálnoki Sámuel bízott meg kőröspataki udvarházának lustrájával, a fentiekben említett conscriptorokkal szemben tényszerűen szűkszavú. Az Úr lakószobájában talált bútorokat leltárszerűen sorjázta: egy lábas deszkaasztal, három karosszék, egy kisméretű kéthajós pohárszék, két fogas. Így és ennyi.

A jómódú erdélyi családok gyermekeit a kastélyok, udvarházak iskolaházaiban házitanítók okították. Az összeírásokban egy-egy jelentősebb birtokközpontban létesített iskolaházról is beszámolnak. Egyik szép példa erre a Teleki Mihály-féle geryeszegi összeírásban szereplő iskolaház leírása. Annak „*belső házában*” a falra függesztve 22 darab, kisebb-nagyobb „*rámás karta... falra való sujtásos szőtt kelim forma matéria 5 darab*”. Volt ott még „*vásznonra írt Királyok s Asszonyok képe*”, rámba foglalt írások, valamint hosszú asztal, karos pad, parasztszék és almárium.¹² E falak mögött készítették el a fegyedelemasszony, Bornemissza Anna „*Hallotti Kártáját*”, amelyhez emlékkerseket

a Teleki csemeték: László, József, Pál és Sándor írtak.¹³

Hangsúlyozzuk, az összeírásokban szereplő bútoreírások jelentéktelen, viszonylag aprónak tűnő megjegyzései az iparművészet számára jelentős információs értékkel bírnak, hiszen az erdélyi otthonok 17. századi eredeti lakószoba-berendezései sehol sem maradtak meg, legfeljebb kivételesen egy-egy bútordarab hírnemőnek. Így tehát róluk képet elsősorban az összeírások alapján nyerhetünk.

Az inventárókban a lakóház leírását a gazdasági épületek összeírása követte. Tovább járva az udvarházat a *provisor* a földszinten elhelyezkedő épületrészeket vette szemügyre: a konyhát (esetenként külön építve), a kamrákat, a sütőházat. Majd folytatta útját a gazdasági épületek között, számba véve az istállókat, színeket, esetenként a gazdasághoz tartozó műhelyeket. Ezek alapján mérhetjük fel, vehetjük számba az egy-egy gazdaság éléstárában felhalmozott termények mennyiségét, a tárolásra szolgáló berendezéseket, sőt még a termelési munkaeszközöket is.

Sajnálattalunkra a korabeli összeírások nem vagy alig szólnak a kastélyokhoz, udvarházakhoz tartozó kertek-parkok világáról, amelyek Erdélyben még nem a fényűzés kedvéért, a szemet gyönyörködtető látványért hozták létre. S bár létezett már úgymond „*élvezeti kertkultúra*” sokféle virággal, amelyek – Lippay János hasonlatával élve – az „*ember szeme világát is csillámitya*”, de azok is alapvetően gyakorlati célt szolgáltak.¹⁴ A 16. század második felében, még inkább a 17. században Erdély-szerte építkező főurak, tehetősebb nemesek a humanista szellemhez igazodva lakóházaikat körülvevő kertjeikkel is igyekeztek az új stílust követni.¹⁵ Az inventár beszámolója alapján a geryneszegi kastélypark az 1685. évet követően már szabályos virágtáblákra osztott parterrel fogadta az oda belépőket. Közülük négy táblában szegfű, két ágyban felfolyó színes sarkantyúvirág virított, egy tábla mezei liliom, hat virágágyban színes viola, kettőben pedig bársonyvirág. A park közép-pontjához vezető sétány két szélén egy-egy rend fehér- és sárgaliliom, valamint két rend rózsafa sorjázott.¹⁶ Ilyen „*kegyes*” inventárral viszont kevés alkalommal találkozunk.

Az ingóságösszeírások alkalmával ki-egészítő iratanyagként, de gyakran önálló formában *urbáriumokat* is készítettek –

általában tulajdonos- vagy gazdatisztváltás esetén, a birtok vagy birtokrész átvételekor, az adott birtokkal kapcsolatos perek folyása során, vagy amikor a régi összeírás már valamely okból elavult. Urbáriumot állítottak össze a birtok elkobzását követően is, amikor az a fejedelmi fiskusra szállt, vagy onnan adományként a kincstár tulajdonából új gazdához került (*inscriptio*).¹⁷ Készítjük többnyire az alkalmazott gazdatisztok, másként udvarbírók (*provisor*) voltak, máskor a mellettük szolgáló számtartó vagy íródeák, akikre az egész gazdasági ügyintézés nyilvántartása hárult.

A fejedelemség előtti korból ránk maradt – meglehetősen kevés – urbárium latinul készült.¹⁸ Használatuk az uradalmi gazdálkodás adminisztrációjában viszont a 17. század közepe táján vált gyakorivá, szövegük a néhány soros latin bevezetőt követően magyar nyelven készült.¹⁹

Az urbáriumok megnevezése a kor-
szakban nem egységes. Az összeírók gyakran nevezték „*Urbaria*” elnevezéssel, annak ellenére, hogy tartalmukban jobbra az urbárium szabályait követték. Az elnevezésben tehát nem voltak következetesek. Így történhetett meg, hogy például az 1642. évi aranyosszéki hadköteles székelyek összeírását is az „*Urbaria*” elnevezéssel illették a tartalmának inkább megfelelő és egyébként is szokásos „*Connumeratio*” vagy „*Regestrum*” helyett.²⁰

Makkai László megítélése szerint Erdélyben és a Részeken az urbáriumoknak egy fejlettebb típusa vált használatossá: „*ami valószínűleg a kincstári birtokon Bethlen Gábor idejében bevezetett egységesítés következménye.*” Sajátosságukhoz azt is hozzáfűzi, hogy általánosságban „*az erdélyi urbáriumokból hiányzik a teleknagyság megjelölése, mert az erdélyi jobbágyszolgáltatások nem a teleknegosztáshoz alkalmazkodtak.*”²¹

Mivel az uradalmi gazdálkodás adminisztrációjában a 17. század második felében már elterjedt az írásbeliség, megsokasodtak nemcsak a vármegyei birtokok, de a székelyföldi gazdaságok állapotáról szóló összeírások is. Az urbáriumokba foglaltak fő feladata elsősorban az volt, hogy rögzítse a jobbágylakosság földesúrral szembeni kötelezettségeit, szolgáltatásait, valamint – vizonzásképp – a földesúr részéről a jobbágyoknak adott engedményeket. Ez a két fél közötti „*szerződésnek*” is felfogható okirat – amely a földhasznála-

tot, a mindennapi falusi élet mikéntjét, az uraságnak járó „*úrbér*” különféle fajtáit sorolta fel – lényegében arról biztosítja a feleket, hogy az írásban lefektetett szolgáltatásokon, juttatásokon kívül egyik fél sem követelhet többet a másiktól.

Egyfajta jogviszonyt meghatározó hiteles iratként tartották tiszteletben az urbáriumot. A székelyföldi birtokokkal is rendelkező Bethlen Miklós fontosnak tartotta gazdaságának számbavételéről hiteles iratot készíttetni. Ezzel kapcsolatban egyik tisztartóához a következő sorokat intézte: „*Ha valamely jószágokban közelebb való urbáriumok találtak, azokból, ahol nem lesznek pedig, annak rendi szerint conscribáltván*” igazgassa a birtokot.²²

Az urbáriumokban sor került a majorodási földbirtok (szántó, legelő, erdő, kaszáló, halastó) természetének, az ott dolgozó férfijobbágyok és szolgák neveinek, azok fiainak a bejegyzésére, egyszersmind felsorolták állatállományukat, valamint a háztartásonként rendelkezésükre álló földek mennyiségét. Ennek köszönhetően tudunk a megművelt földek terményeiről, az adott vidéken termelt gabonafélék, hüvelyesek, vetemények fajtáiról és mennyiségéről.

A 17. század utolsó évtizedeiben keletkezett okiratokban ezt még a *fugitivus* (szökött), valamint a *vagus* (kóbor) jobbágyok névsorával is kiegészítették. Itt jegyezzük meg, hogy mivel az urbáriumok nemegyszer tekintélyes mennyiségű személyösszeírásokat is tartalmaznak, demográfiai mutatóként is figyelmet érdemelnek. A jövevényeket és az elvándorlókat, a fugitivusokat tartalmazó lajstromok pedig mind a belső, mind a külső migráció nagyságára, sőt földrajzi vonalára is enged következtetni.²³

Az urbáriumok illusztrációjaként álljon itt az 1691. évi Kálnoki-féle összeírás, amelyből a grófi birtok földvagyományáról a következő adatokat összegezhetjük: a jelzett időszakban legkevesebb 830 holdra terjedő szántót művelt a 7 nagyobb gazdasági központ köré csoportosult, 18 falu vagy falurészben élő, kb. 150 jobbágy- és szolganép.²⁴ A kilyéni Székely Ferenc nemes birtokához pedig jóval kevesebb, azaz száz holdra terjedő, mezőgazdaságilag megművelhető földterület tartozott, amelyen ötvennél is több „*fejekötött*” jobbágy dolgozott.²⁵ Az „*inventárból*” Miklósvár, Bölon, Köpec, Barót, Középpajta, Szárazajta és Zalánpatak jobbágyairól és cigányairól, valamint azok állat- és földvagyományának

nagyságáról is tudomást szerzünk. A kimutatásszerű oszlopokban előbb a férfijobbágyok neveit (*Nomina Personarum*) jegyezték fel, azt követték a fiúgyermekek keresztnéveit és életévüket megörökítő sorok (*Filii cum aetate*), majd külön kimutatásba foglalva az állatállomány (*Equi, Boves, Vaccae, Iuvenes, Oves, Apes, Porci*). Végezetül a jobbágyok funkciójára, munkakörére vonatkozó megjegyzéseket sorolták fel, mint például: udvari varró, kocsis, halász, szakács, tehénpásztor, valamint azt, hogy még „*egy kenyéren*”, azaz együtt él a szüléivel. A miklósvári Vajda Ferencnek, a gazda udvari kocsisának egy tízéves fia és egy disznója volt. Damokos Mihálynak, a szakácsnak egy hároméves fiacskájáról szólnak, az állatállományával kapcsolatban pedig 4 ökröt, 3 tehenet, 2 borjút, 40 juhót és 4 disznót jegyeztek be.²⁶ A cigány jobbágyokról külön kimutatást készítettek, hasonló beosztás alapján. Bölonben például 5 cigány család tartozott a gróf birtokához, azok 14 fiúgyermekével együtt.

Ott, ahol erre szükség volt, az elhagyott telkeket (*deserta*) és a szökött jobbágyok (*fugitivus*) puszta házhelyeit is feltüntették a jegyzékben. A Miklósváron élő Oláh Keresztes négy fiával szökött el, és az összeírás idején a szomszédos Köpecen a malomban lakott.²⁷

Az urbáriumban a nevezett jobbágytelkek (*sessio*) és a hozzájuk tartozó szántóföldek, szénarétek s egyéb hasznos helyek pontos földrajzi leírása is megtalálható, a szomszédok neveinek és a használatban lévő földterületek nagyságának említésével. Így például a Miklósváron lakó Csiki Ferenc jobbágy házának helyét Urák Miklós és Sütő Tamás szomszédágában jegyezte fel. Egyik szántásra alkalmas földje a miklósvári határban a „*Keresztes Pataka*” és a nagyobb (azaz idősebb) Bartha Mihály szomszédágában terült el, ahová tavasszal 9 véka búzát vethettek. Az egyik szénarét, amelyről a jobbágy két szekér szénát kaszálhatott, egyfelől az Olt folyó, másfelől Nagy István kaszálója között terült el.

Az urbáriumok sok esetben már eleve oszlopokba rendezett számadatokat kínálnak. Megelőzve a statisztika korát, kiváló lehetőséget nyújtanak táblázatok elkészítésére. A kézenfekvő és egyszerű számadatok értékével kapcsolatban azonban szükséges megjegyezni, hogy bár legközelebb állnak a korabeli valós állapotokhoz, értékeiket csakis a nagy számok törvénye alapján értelmezhetjük. Egy-egy gazdaság-

ról rövid idő múltán több összeírás is készült, ezek adatainak összevetése magától kínálkozik. Az így nyert adatok alapján

betekintést nyerhetünk a nevezett gazdaság fejlődésének folyamatába felemelkedésének vagy hanyatlásának időszakából.

■ JEGYZETEK

1. Jakó Zsigmond: *A gyulai vártartomány urbáriumai*. Kvár, 1944. (A továbbiakban Jakó 1944); Makkai László: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648)*. Bp., 1954. (A továbbiakban Makkai 1954); David Prodan – Liviu Ursuțiu – Maria Ursuțiu: *Urbariile Țării Făgărașului*. I–II. Buc., 1970, 1976; B. Nagy Margit: *Várak, kastélyok, udvarházak ahogy a régiek látták*. Buk., 1973. (A továbbiakban B. Nagy 1973). Uő: *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Buk., 1970.
2. Az önálló erdélyi fejedelemségben készített urbáriumok, conscriptiók között sajtóságs csoportot képeznek a székelyföldi összeírások, amelyek különleges értéke abban áll, hogy olyan részekről szolgáltatnak adatokat, ahol a társadalmi, földrajzi adottságok és viszonyok még annyira sem kedveztek a nagyobb kiterjedésű földbirtokok kialakulásának, mint Erdély más vidékein. Ez az oka annak, hogy a gazdasági élet központját képező igényesebb építkezésekre is csak kivételesen került sor. A szerényebb nemesi birtokokkal rendelkező Székelyföldön részben ezért nem válhatott szükségessé és rendszeressé, így szokásba sem jöhetett a magánbirtokokat számba vevő urbáriumok, conscriptiók elkészítése.
3. Kálnoki Sámuel gróf (mh. 1706) Háromszék főkirálybírája, majd erdélyi kincstartó. A Bécsben létesült erdélyi kancellária első kancellárja vicekancellár néven. A tulajdonát képező miklósvári – ma is csaknem teljes épségben álló – reneszánsz kastély helyén a 16. század közepén egyszerű udvarház állott. Építtetője feltehetően Kálnoki Bálint volt. A 17. század közepe táján az udvar nyugati részén, a földterasz peremén új épületet emeltek. A hosszánegyszög alapú lakóház délkeleti és északnyugati sarkaira reneszánsz olasz bástyáknak megfelelő építményeket emeltek. A szabályos alaprajz szerint épített miklósvári kastély bástyás kompozíciójával az erdített jellegű késő reneszánsz kastélyok egyik kevésbé ismert alkotása volt. (Tüdős S. Kinga: *Székely főnemesi életmód a XVII. század alkonyán*. Buk.–Kvár, 1998. A továbbiakban Tüdős S. 1998.)
4. Kálnoki Farkas a kormánytanács tagjának fia, 1704-ben aláírta Rákóczi Ferenc számkivetését. Mh. 1711-ben.
5. Román Állami Levéltár Sepsiszentgyörgy (a továbbiakban SÁL), Fond 74, fasc. XXVII. Fam. Cserei 6. SÁL. Fond 65/10. Fam. Mikó.
7. Gemyeszeg (Maros megye, r. Gornești) 1462–1465 között épült sarakbástyás, kaputornyos kastély Erdélyi István alvajdái volt. Az épület a hozzá tartozó birtokrészekkel csaknem kétszáz éven át az Erdélyi család birtokában maradt, majd azt követően – hosszabb-rövidebb időre gazdát cserélve – a 17. század második felében a széki Teleki család kezére jutott. A középkori vár utolsó restaurálására Teleki Mihály idejében, 1685–1689 között került sor. A 18. század közepe táján a megromlódott várkastélyt unokája, Teleki László teljesen lebontatta, helyére a ma is álló barokk kastélyt emeltette. (Biró József: *A gemyeszegi Teleki-kastély*. Bp., 1938. Az összeírások és inventárok feldolgozása: Tüdős S. Kinga: *A régi gemyeszegi várkastély*. Marosvásárhely, 2009. A továbbiakban Tüdős S. 2009.)
8. A Kálnoki-féle miklósvári reneszánsz kastély, valamint a kőröspataki korabeli udvarház helyreállításai munkálatait 1998-ban kezdték el, és napjainkban is folyamatban van.
9. A kilyéni Székely család első említése – *Zekel de Kiljen* –1459-ből származik. A 17. századi leírás szerint a kilyéni Székely portán emelkedő udvarház háromszögletű volt. Lakóhelyiségei: a „Nagyobb kőház”, a „Belső kőház” és a „Bolt”, azaz a boltozott szoba. Kibővített késő reneszánsz formáját 1736-ban nyerte el. Az időközben megromlódott épület ma renoválás alatt áll. (Tüdős S. Kinga: *Adatok a kilyéni Székely család és udvarház történetéhez. Historia manet. Volum Omagial Demény Lajos Emlékkönyv*. Buc.–Cluj, 2001. 287–306. A továbbiakban Tüdős S. 2001.)
10. Megjegyezzük, hogy ezek a bõrrel bevont bútorok a Bethlen Gábor fejedelem által betelepített (1621) „új Keresztény”-ek, a habánok magas színvonalú ipari termékeként váltak közkezdveltté Erdélyben. (Tüdős S. 2001. 293.)
11. Teleki Mihály felesége nemcsak sok gyermeket hozott a világra, de gyakran betegeskedett, amiről levelezéseiben a kancellár maga is sokat panaszkodott.
12. Tüdős S. 2009. 20.
13. Címe: *A Teleki haz Udvari scholaja Gemyeszegen M DC LXXXVIII. Esztendőben*. Herner János: *Bornemissza Anna megbűvöltetése*. Bp.–Szeged, 1988. 209.
14. Lippay János: *Posoni kert*. I–II. Nagyszombat, 1664, 1667. Újranyomták Gyõrben, 1753-ban.
15. Lásd Tüdős S. Kinga: *Kertek-parkok, különös tekintettel Székelyföldre*. In: Csoma Zsigmond: *Késő reneszánsz, kora újkori kertek és borok Erdélyben*. Bp., 2009. 37–60.
16. I. m. 21.
17. I. m. 189.
18. 1554-ben készült el a gazdag magyarvalkói birtok összeírása. Magyar Országos Levéltár: Kolozsmonostori Konvent lvt. 1554, fasc.26. Urbaria. – A kolozsmonostori 1588. évi urbáriumát idegen jezsuiták készítették, az 1590-ben összeállított számbavételt a fejedelmi kincstárra szállott uradalomról: Jakó i. m. XXXII.
19. E kérdésről bővebben lásd Jakó: i. m.
20. *Urbarium incltyi swedis sicularis Aranyas conscriptum tempore principis Georgyi Rákoczi, anno 1642*. In: *Székely Oklevéltár. Új sorozat*. VI. Bevezetéssel és jegyzetekkel közléteszi Demény Lajos. Kvár, 2000. 89.
21. Makkai: i. m. 31.
22. I. m. 1895. 46.
23. Oborni Teréz: *Az Erdélyi Fejedelemség összeírásainak demográfiai forrásértéke*. Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Bp., 1977. 190–191.
24. Tüdős S. 1998. 102.
25. Tüdős S. Kinga: *A kilyéni Székely család XVIII. századi gazdasága*. Agrártörténeti Szemle 2000. 1–2. 148.
26. Tüdős S. 1998. 139.
27. Uo.